

Małek, Janusz

Prusy Książęce, Polska i Rzesza w czasach księcia Albrechta (1525-1568)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 327-338

1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Małek

PRUSY KSIĄŻĘCE, POLSKA I RZESZA W CZASACH KSIĘCIA ALBRECHTA (1525—1568)

Interesujący nas temat był już przedmiotem osobnego artykułu pióra Waldemara Kampa pt. *Prussen, Polen und das Reich im 16. Jahrhundert*, który ukazał się przed niespełną czterdziestu laty¹. Autor ten na podstawie badań archiwalnych przeprowadzonych w Berlinie i Królewcu przygotował osobną książkę, która nie doczekała się jednak druku. Dziś, w kilkadziesiąt lat od ukazania się powyższego artykułu, historyk ma szansę spojrzeć na nowo na tę problematykę. Jest to możliwe dzięki nowym monografiom i nowym edycjom źródłowym. Na szczególną uwagę zasługują tutaj studia z dziejów Prus Książęcych Walthera Hubatscha i jego uczniów oraz wielotomowa edycja źródłowa *Elementa ad fontium editiones*, publikowana przez Karolinę Lanckorońską.

Na stosunki prusko-polsko-niemieckie (Rzesza) w XVI stuleciu można spoglądać co najmniej z trzech punktów: z Królewca — siedziby księcia Albrechta, z Krakowa — stolicy Polski czy z Wiednia — stolicy królów rzymskich, a potem cesarzy. Można też spoglądać z Wilna — stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, Valladolid — stolicy cesarza Karola V, Ratybony czy Augsburga — miejsca sejmów Rzeszy, Berlina — stolicy elektorów brandenburskich, czy wreszcie z Mergentheim — siedziby mistrzów Zakonu Krzyżackiego. W artykule próbuję ująć wzajemne stosunki Prus Książęcych z Polską i Rzeszą przede wszystkim patrząc na nie z Królewca.

Wypada z kolei krótko scharakteryzować stan badań nad tą problematyką.

Stosunki Prus Książęcych z Polską w czasach księcia Albrechta były przedmiotem osobnego studium historyka prawa, Adama Vetulaniego (1930)².

Dzieło Vetulaniego doczekało się pogłębienia i poszerzenia w pracy Stephana Dolezela³. Również moja ostatnia książka, poświęcona wzajemnym stosunkom Prus Książęcych z Prusami Królewskimi w latach 1525—1548, w znacznym stopniu dotyczyła polskiej polityki księcia Albrechta⁴.

Następnie stosunki Prus Książęcych z Rzeszą doczekały się gruntownego opracowania w książce Antjekathrin Grassmann⁵, poświęconej przede wszy-

1 *Altpreussische Forschungen*, 19 Jg., 1942, ss. 213—233.

2 A. Vetulani, *Lenno polskie od traktatu krakowskiego do śmierci ks. Albrechta (1525—1568)*, Kraków 1930.

3 S. Dolezel, *Das preussisch-polnische Lehnverhältnis unter Herzog Albrecht von Preussen*, Köln 1967.

4 J. Małek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525—1548*, Warszawa 1976.

5 A. Grassmann, *Preussen und Habsburg im 16. Jahrhundert*, Köln 1968.

stkim relacjom między Prusami Książęcymi a Habsburgami. Brak natomiast nadal osobnego studium, omawiającego stosunki Prus Książęcych z elektorami brandenburskimi. Także dawne opracowanie Paula Karge⁶, traktujące o stosunkach między Księstwem Pruskim a Zakonem Krzyżackim, jest już dziś niewystarczające. W pewnym stopniu lukę tę wypełnia praca Axela Hermanna⁷ o Walterze von Cronbergu (1525—1543).

Wreszcie stosunki Polski z Rzeszą w latach 1525—1568 doczekały się, jak dotąd, dość pobieżnego studium Gerharda Degellera⁸, o polityce Karola V wobec Polski—Litwy i nadal czekają na swego badacza. Pewien aspekt tych stosunków, a mianowicie kontakty elektorów brandenburskich z Polską, w latach 1548—1563, został omówiony w rozprawie Paula Karge⁹, opublikowanej w 1898 roku, ale po dziś dzień aktualnej.

Obok nowych monografii mamy do dyspozycji, jak już wspomniałem, monumentalną edycję listów Polaków (królów, panów polskich mieszczańskich czy agentów książęcych) do księcia Albrechta, wychodzącą pod tytułem *Elementa ad fontium editiones*. Do chwili obecnej ukazało się 15 tomów. Edycja ta nie zawiera niestety nie mniej cennych odpowiedzi księcia Albrechta, znajdujących się w Ostpreussische Folianten. Opublikowanie tych odpowiedzi choćby w regestach byłoby ze wszelkich miar pożądane. Nauka niemiecka zrobiła bardzo wiele, jeśli idzie o publikację materiałów krzyżackich, natomiast wciąż zbyt mało jest wydawnictw źródłowych do dziejów Prus Książęcych. Wśród tych edycji szczególną wartość źródłową ma wydawnictwo listów wybitnego dyplomaty księcia Albrechta, Asverusa von Brandta, opublikowane przez Adalberta Bezenbergera w latach 1904—1921, a ukończone przez Eberharda Sprengla¹⁰. Należałoby postulować dalsze prace w tym kierunku. Spośród edycji źródłowych polskich na uwagę zasługuje kontynuacja publikacji listów Stanisława Hozjusza, którą tak pięknie realizowali historyk polski Wincenty Zakrzewski i historyk niemiecki Franz Hipler¹¹. Ostatnio ks. Alojzy Szorc¹² opublikował korespondencję Hozjusza z roku 1564, a listy z innych lat są przygotowywane do druku w ramach kontynuowanej serii „*Hosii Epistolae*”. Korespondencja Hozjusza z uwagi na szczególną pozycję, jaką zajmował biskup warmiński i kardynał zarówno w Polsce jak i w Europie, stanowi poważne źródło do badań także nad interesującą nas tematyką.

Niniejszy artykuł oparty jest na dotychczasowym dorobku edytorskim i monograficznym. Ze źródeł archiwalnych wykorzystałem korespondencję Achacego Cemy z Albrechtem z lat 1548—1563 zarówno z Herzogliches Brief-

6 P. Karge, *Herzog Albrecht und der Deutsche Orden*, *Altpreussische Monatsschrift*, Bd. 39, 1902, ss. 371—485.

7 A. Hermann, *Der Deutsche Orden unter Walter von Cronberg (1525—1543)*, Bonn 1974.

8 G. Deggeler, *Karl V und Polen-Litauen*, Würzburg 1939.

9 P. Karge, *Kurbrandenburg und Polen (die polnische Nachfolge und preussische Mitbehaltung) 1548—1563*, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*, Bd. 11, 1898, erste Hälfte, ss. 103—173.

10 *Die Berichte und Briefe des Rats und Gesandten Herzog Albrechts von Preussen Asverus von Brandt...*, H. 1—4, hrsg. v. A. Bezenberger, Königsberg 1904—1921, H. 5, bearb. v. E. Sprengel, Hameln 1953.

11 *Stanisław Hosti S. R. E. Cardinalis Maioris Poenitentiarum Episcopi Varmiensis (1504—1579) et quae ad eum scriptae sunt epistolae tum etiam eius orationes legationes*, t. I (1525—1551), Cracoviae 1879; t. II (1551—1558), Cracoviae 1886—1888 ed. F. Hilper et Zakrzewski, *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. 4, 9.

12 *Korespondencja Stanisława Hozjusza kardynała i biskupa warmińskiego*, t. 5, rok 1564, opracował A. Szorc, Olsztyn 1976.

archiw, jak i Ostpreussische Folianten. Jest to materiał znakomity i stanowi w istocie rzeczy klucz do zrozumienia istoty kryzysu inflanckiego lat 1556—1561. Jest on także świetnym źródłem do całokształtu polityki Prus Książęcych wobec Polski i Rzeszy.

Zdając sobie sprawę z roboczego charakteru moich propozycji i ustaleń oraz potrzeby dalszych badań, pragnę przedstawić próbę periodyzacji wzaajemnych stosunków Prus Książęcych, Polski i Rzeszy w latach 1525—1568 oraz ich zasadniczą treść. Wpierw jednak należy nieco miejsca poświęcić podstawowym założeniom politycznym tych trzech organizmów państwowych. Należy się zastrzec, że trudno będzie się tu obejść bez pewnych uproszczeń, np. mówiąc o polityce Rzeszy będziemy mieli przede wszystkim na uwadze politykę cesarską, a charakteryzując politykę Prus Książęcych będziemy mówili o polityce władcy tego księstwa, ks. Albrechta.

Rzesza Niemiecka za czasów cesarza Karola V (1519—1556), króla rzymskiego Ferdynanda I (1521—1555), a potem cesarza (1556—1564), czy wreszcie cesarza Maksymiliana II (1564—1576) miała dwa zasadnicze kierunki w polityce zagranicznej: zachodni i południowo-wschodni. Z jednej więc strony była to rywalizacja o hegemonię w zachodniej Europie z Francją, z drugiej zaś strony rywalizacja z Turcją o przewagę w południowo-wschodniej Europie, zwłaszcza po przejściu przez Habsburgów w roku 1526 „spadku jagiellońskiego” w postaci Czech i Węgier. Zagmatwana sytuacja wewnętrzna w Rzeszy na skutek podziału religijnego, a zwłaszcza na skutek wojen religijnych, prowadzonych przez cesarza z książętami protestanckimi, ograniczała możliwości Habsburgów w polityce zagranicznej. Stąd też kierunek wschodni i północno-wschodni w polityce Habsburgów z natury rzeczy musiał mieć charakter drugorzędny. Co prawda uniwersalistyczny program cesarza Karola V przewidywał miejsce dla monarchii jagiellońskiej (Polski i Litwy), a także dla Prus Książęcych i Inflant, ale aktywność polityczna Rzeszy wobec tych państw okazała się w praktyce znacznie skromniejsza.

Polska za ostatnich Jagiellonów, Zygmunta Starego (1506—1548) i Zygmunta Augusta (1548—1572), była jednym z najsilniejszych państw europejskich. W rękach dynastii Jagiellonów do roku 1526 znajdowały się Królestwa: Polski, Litwy, Czech i Węgier. Kiedy w bitwie pod Mohaczem z Turkami w roku 1526 zginął Ludwik Jagiellończyk, królestwa Czech i Węgier zgodnie z traktatem wiedeńskim z roku 1515 przypadły Habsburgom. Przejęcie Czech odbyło się bez kłopotów, więcej trudności było z Węgrami. W ten sposób skończył się okres preponderancji Jagiellonów w południowo-wschodniej Europie. Utrata Czech i Węgier była porażką dynastii jagiellońskiej, miała ona jednak pewne pozytywne skutki. Ciężar walki z Turkami przeszedł teraz z Jagiellonów na Habsburgów. Polska i Litwa, a zwłaszcza ta pierwsza, mogły teraz w pełni korzystać z owoców pokoju — co pozwala historykom nazwać szesnaste stulecie w dziejach Polski „wiekiem złotym”, a więc wiekiem dobrobytu i wszechstronnego rozwoju kulturalnego.

W polityce zagranicznej zwracano uwagę przede wszystkim na kierunek zachodni i północno-wschodni. Na południu Polska prowadziła politykę „wieczystego” pokoju, czego wyrazem było zawarcie traktatu pokojowego z Turcją w roku 1533. Z Habsburgami utrzymywano stosunki poprawne, a nawet dobrosąsiedzkie. Taką polityką zainteresowane były obie strony, a przypieczętowały ją obydwaj małżeństwa Zygmunta Augusta z córkami Ferdynanda I, Elżbietą, a potem Katarzyną.

W polityce północno-wschodniej i wschodniej Habsburgowie w zasadzie już od roku 1515 nie krępowali Jagiellonów. Nie przesłaniają tego faktu efemeryczne zbliżenia między Habsburgami a Moskwą. Z kolei wydawać by się mogło, że w polityce północnej (wobec Prus Książęcych czy Zakonu Inflanckiego) Polska nie posiadała skryształizowanej i jasnej koncepcji, ale przecież temu fakty. Moim zdaniem Polska realizowała tutaj „politykę federacyjną”. Luźne związki, wszelkiego rodzaju unie miały stanowić etap wstępny, po którym miała nastąpić z czasem inkorporacja. Takie rozwiązanie zastosowano w roku 1525, biorąc pod uwagę całą złożoność sytuacji politycznej, kiedy to utworzono księstwo lenne, Prusy Książęce. Gdyby koncepcja „federacyjna” została zrealizowana w całej rozciągłości w roku 1618 Prusy Książęce przyłączyłyby Polsce. To wszystko odpowiadałoby „miękkiej formie rządów”, jaką charakteryzowali się Jagiellonowie. O realizowaniu takiej polityki świadczy także powolne likwidowanie odrębności Prus Królewskich aż do unii parlamentarnej 1569 roku, nadanie Łęborka i Bytowa w lenno księztwom zachodniopomorskim Jerzemu I i Barnimowi XI w roku 1526, co spowodowało połączenie tych ziem z Polską, na krótki okres (1637—1657) wprawdzie, czy wreszcie utworzenie w roku 1561 księstwa lennego — Kurlandii. Podobną politykę prowadzono i na południu Polski, wcielając księstwa piastowskie Zator i Oświęcim w latach 1562—1564, jak i na Mazowszu, gdzie od połowy XV wieku włączano poszczególne dzielnice mazowieckie, aby ten proces zakończyć w roku 1526. Polityka centralizacji i unifikacji wewnątrz kraju łączyła się z koncepcją polityki „federacyjnej” jako etapu przejściowego, poprzedzającego inkorporację. Dodajmy tu, że Polska w XVI wieku, będąc fenomenem tolerancji religijnej w Europie, odnosiła znaczne sukcesy w asymilacji różnych narodowości, zamieszkujących ziemie monarchii jagiellońskiej.

Prusy Książęce były tworem państwowym małym i wątłym. Miały jednak władzę o nieprzeciętnych zdolnościach. Stanisław Bodniak¹³ pisał w roku 1935, iż horyzonty myślowe i koncepcje polityczne księcia Albrechta sięgały znacznie dalej i głębiej, niż na to pozwalały jego rzeczywiste siły i możliwości.

W stosunkach Prus Książęcych z Polską i Rzeszą te pierwsze były najbardziej aktywne. Książę Albrecht przyjmując w roku 1525 z rąk króla polskiego Prusy Książęce w lenno znalazł się w izolacji politycznej w Europie. Zerwał z nim Rzesza i cesarz, choć już w wojnie z Polską w latach 1519—1521 pozostawili go osamotnionego. Zerwał z nim papieństwo, gdyż Albrecht przyjął luteranizm. Trzydziestopięcioletni książę mógł teraz liczyć przede wszystkim na Polskę oraz na książąt protestanckich w Rzeszy, a później władców państw skandynawskich. Nic więc dziwnego, że biskup krakowski Piotr Tomicki miał pisać po sekularyzacji Prus, że Albrecht przemienił się z wilka w jagnię¹⁴.

Reasumując dotychczasowe wywody można powiedzieć, że:

1. Rzesza i cesarz nie byli w stanie uprawiać zbyt aktywnej polityki wobec Prus Książęcych i w zasadzie pozostawili to Księstwo, mimo formalnych protestów, w orbicie politycznych wpływów Polski. Nie przesłaniają tego faktu rekuperacyjne akcje pozostajej gałęzi Zakonu Krzyżackiego w Niem-

¹³ S. Bodniak, *Albrecht Hohenzollern, w. Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, ss. 48—52.

¹⁴ *Acta Tomiciana*, Poznań [br], t. 7, nr 40, s. 274.

cech, wspierane przez cesarza, o czym będzie jeszcze mowa, czy też starania Hohenzollernów brandenburskich o dopuszczenie do lenna.

2. Polska wobec Prus Książęcych kierowała się szerszą koncepcją „federalną”, której ostatecznym rezultatem mogłaby być inkorporacja Księstwa w roku 1618. Koncepcja ta nie była z różnych względów konsekwentnie realizowana.

3. Prusy Książęce miały następujący program polityczny:

a) zachowanie lenna w rękach dynastii Hohenzollernów w linii prostej, ewentualnie nawet bocznej, z odległą perspektywą niezależności, o której za czasów księcia Albrechta nie mówiono;

b) zbliżenie do Rzeszy i cesarza, a co za tym idzie, wyjście z izolacji politycznej w Europie;

c) uzyskanie rzeczywistych wpływów politycznych w Polsce, gwarantowanych księciu Albrechtowi poniekąd art. 14 traktatu krakowskiego, przewidyującym dla niego krzesło w senacie i prawo do elekcji królów polskich. Hohenzollernowie pruscy (książę Albrecht, a jeszcze bardziej jego syn, Albrecht Fryderyk) musieli liczyć się z możliwością objęcia przez nich tronu polskiego po wymierających Jagiellonach, jako najbliżsi krewni.

W stosunkach między Prusami Książęcymi, Polską i Rzeszą wyodrębnił-
bym następujące etapy: lata 1525—1532, 1532—1548, 1548—1552, 1552—1563, 1563—1568.

Program polityczny Prus Książęcych wobec Polski i Rzeszy ujawnił się z całą wyrazistością już w latach 1525—1532. Książę Albrecht za wszelką cenę chciał zmniejszyć wrazenie, wywołane złożeniem przez niego hołdu lennego królowi polskiemu Zygmuntovi Staremu 10 kwietnia 1525 roku. Już latem 1525 roku wysłał on do cesarza swego posła, Jerzego Klingenbecka, w celu złożenia wyjaśnień i zapewnienia o swojej lojalności wobec dynastii habsburskiej oraz z prośbą o nadanie mu lenna w postaci Inflant¹⁵. Ta próba jakby przechytrzenia cesarza spaliła na panewce; Karol V był wyraźnie urażony w swojej ambicji, a zarazem rozgorzyczony sposobem rozwiązania „kwestii pruskiej” w traktacie krakowskim. Kiedy poseł króla polskiego Jan Dantyszek, zaprzyjaźniony zresztą z cesarzem, próbował podejmować z Karolem V rozmowę, ten ostentacyjnie odwracał się¹⁶. Próby porozumienia się z bardziej ku temu skłonny Ferdynandem I Habsburgiem na przełomie lat 1528/1529 zostały storpedowane przez egzystującą nadal gałąź Zakonu Krzyżackiego w Niemczech¹⁷. Już w roku 1530 cesarz powołał mistrza niemieckiego, Waltera von Cronberga, na administratora urzędu wielkiego mistrza, a 26 lipca tegoż roku nadał mu Prusy w lenno. Dwa lata później na sejmie Rzeszy w dniu 19 stycznia 1532 roku ogłoszono księcia Albrechta banitą¹⁸. Za tymi formalno-prawnymi deklaracjami nie stały żadne konkretne militarne działania. Książę Albrecht żył jednak ciągle w obawie przed atakiem z zewnątrz, tym bardziej więc interesowały go stosunki z państwem zwierzchnim — Polską. W pierwszych latach po sekularyzacji sądził on, że zgodnie z treścią art. 14 traktatu krakowskiego, przyznającego mu pierwsze krzesło w senacie oraz prawo do elekcji królów polskich, będzie miał zasadniczy wpływ na rządy w Polsce. Albrecht miał za sobą w Polsce co najmniej kilku

15 A. Grassmann, op. cit., ss. 22—23.

16 W. Pocięcha, *Królowa Bona*, t. 2, Poznań 1949, s. 280.

17 A. Grassmann, op. cit., s. 36.

18 A. Hermann, op. cit., s. 97, 99 i 100.

wybitnych senatorów — w gruncie rzeczy całe stronnictwo prohabsburskie, m.in. kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego, kasztelana poznańskiego Łukasza Górkę, a nawet sprzyjał mu biskup krakowski, Piotr Tomicki. Z inicjatywy tej grupy w latach 1527—1528 podjęto, zresztą niepomysłną, próbę wzmocnienia pozycji księcia Albrechta w Polsce oraz odsunięcia od wpływów na rządy królową Bonę. W myśl sugestii Szydłowieckiego książę Albrecht miał stać się pierwszym doradcą królewskim, potencjalnym regentem itd. Albrecht miał jednak w Polsce zbyt wielu zagorzałych przeciwników, którzy udaremnili te plany. Obok Bony należeli do nich m.in. arcybiskup gnieźnieński, Maciej Drzewicki, który w styczniu 1532 roku miał się wyrazić, iż w żadnym wypadku nie odstąpi swego pierwszego miejsca w senacie, a biskup płocki Andrzej Krzycki miał mawiać o księciu pruskim, iż jest „żmija w naszym zanadrzu”¹⁹. Przeciwnicy Albrechta w Polsce oskarżali go — i nie bez racji — iż zmierza on do uzyskania ewentualnej regencji na wypadek małoletności Zygmunta Augusta, a być może do zdobycia korony polskiej i sprotestantyzowania Polski²⁰.

Rok 1532 był cezurą w stosunkach między Prusami Książęcymi, Polską i Rzeszą. Ogłoszenie banitą księcia Albrechta spowodowało pogłębienie izolacji politycznej Księstwa Pruskiego. Z kolei odmówienie księciu prawa do udziału w posiedzeniach senatu oraz w elekcjach królów polskich, zawarte w decyzjach Zygmunta Staroego z 28 stycznia 1532 roku i potwierdzone w czerwcu 1533 roku, niweczyły jego plany wobec Polski²¹. Decyzje Zygmunta Staroego były zresztą niezgodne z traktatem krakowskim. Królowa Bona, posiadająca bezgraniczny wpływ na swego małżonka, nie chciała dzielić się władzą z księciem Albrechtem. Również Zygmunt Stary, mimo zapewnień Albrechta o wierności i lojalności, przychylił się do polityki odtrącania księcia pruskiego od spraw polskich. W dużej mierze zaważyło na tym odstępstwo Albrechta od religii katolickiej, do której tak przywiązany był Zygmunt Stary.

Nieco inny charakter miały stosunki Księstwa Pruskiego z Polską i Rzeszą w latach 1532—1548. W stosunkach z Rzeszą książę Albrecht w dalszym ciągu starał się znaleźć platformę porozumienia z Habsburgami, czego wyrazem były próby znoszenia się z królem rzymskim Ferdynandem I w latach 1538—1539 za pośrednictwem swego dawnego sekretarza, Hieronima Schürstaba z Norymbergi²², wysunięta przez księcia pruskiego propozycja dodatkowego nadania Albrechtowi Prus Książęcych w lenno przez cesarza w postaci tzw. Afterlehn²³, czy wreszcie deklaracja Albrechta, że Prusy Książęce powinny w przyszłości przypaść Rzeszy, a nie Polsce²⁴. Równocześnie jednak wiązał on swoje Księstwo z opozycją antycesarską w Rzeszy, tj. Związkiem Szmalkaldzkim, chociaż nie zawsze był tam przyjmowany z otwartymi rękami. Pozostający ciągle pod obsesją zagrożenia (do końca życia był banitą Rzeszy) książę Albrecht tym bardziej musiał zabiegać o względy króla polskiego. I tu

19 J. Mallek, *Nowe spojrzenie na politykę Prus Książęcych wobec Polski za czasów księcia Albrechta (1525—1568)*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (dalej KMW), 1975, nr 4, s. 43.

20 W. Pocięcha, *O zjeździe w Poznaniu w roku 1530*, *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, 1947, z. 4, s. 46.

21 W. Szymaniak, *Udział Mikołaja Nipszyca w polskiej polityce ks. Albrechta w l. 1532—1536*, KMW, 1976, nr 2, s. 225.

22 A. Grassmann, op. cit., ss. 74—79.

23 N. Ommler, *Die Landsstände im Herzogtum Preussen 1543—1561*, Bonn 1907, s. 43.

24 A. Grassmann, op. cit., s. 103: „nicht an di cron (Poleh) und gar von der deutschen Nation fallen”.

książę pruski się nie zawiódł. Polska starannie wypełniała swój obowiązek ochrony suwerenności lenna pruskiego, o czym świadczą liczne poselstwa królów polskich na sejmy Rzeszy w celu zniesienia ciąży na Albrechcie banicji²⁴. Może jedynie królowa Bona w banicji Albrechta widziała hamulec dla jego ambitnych planów w Polsce. Ks. Albrecht obawiał się nawet ewentualnego tajnego porozumienia jego kosztem pomiędzy Polską a Zakonem Krzyżackim w Rzeszy, stąd też kazał śledzić w roku 1547 posła króla polskiego, Stanisława Łaskiego, czy nie będzie prowadził zakulisowych rozmów z mistrzem krzyżackim²⁵.

Po roku 1532 książę Albrecht wycofał się na razie ze starań o prawo do bezpośredniego wpływu na politykę państwa polskiego. Nie rezygnował jednak z pośredniego oddziaływania na jej charakter. Śmierć kanclerza Szydłowieckiego w roku 1531 oraz podkanclerzego Tomickiego w roku 1535 osłabiła jeszcze bardziej wpływy księcia Albrechta w Polsce. Nie załamało to księcia. Właśnie w tych latach wykazał on wielką troskę o zdobycie sobie w państwie polskim nowych przyjaciół, stronników czy sympatyków. Zorganizował sobie w Polsce sprawną służbę informacyjną i był zazwyczaj dobrze informowany o tym, o czym się mówi na posiedzeniach senatu czy izby poselskiej oraz jakie są nastroje w kraju. Celem tych wszystkich zabiegów w latach 1532—1548 była troska o zachowanie lenna pruskiego w rękę Hohenzollernów. Nie mając przez wiele lat męskiego potomka, z którym można byłoby wiązać jakieś nadzieje na przyszłość, książę Albrecht i jego najbliżsi doradcy zdawali sobie sprawę już w roku 1537, iż Polska przy najbliższej sposobności inkorporuje Księstwo. Wówczas to na tajnej naradzie królewskiej w roku 1537 zrodził się wstępny projekt dopuszczenia elektorów brandenburskich do lenna pruskiego, zwłaszcza że elektor Joachim II na skutek małżeństwa z Jadvigą Jagiellonką stał się zięciem królewskim²⁷. Projekt ten nie uzyskał aprobaty za życia Zygmunta Starogo, ale wrócił z nową siłą za panowania Zygmunta Augusta.

Objęcie rządów w Polsce przez Zygmunta Augusta stanowiło nowy etap w stosunkach prusko-polsko-niemieckich.

Stosunki między Królewcem a Krakowem w pierwszych miesiącach rządów Zygmunta Augusta były napięte. Książę Albrecht opowiedział się bowiem za opozycją senatorską i szlachecką, skierowaną przeciwko małżeństwu Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną. Być może był też urażony, iż Zygmunt August nie poprosił o rękę jego jedynej córki, 21-letniej Anny Zofii. Doszło wówczas do zbliżenia między dawnymi antagonistami, a mianowicie między królową Boną a księciem Albrechtem. Królowa wystąpiła z projektem małżeństw księcia Albrechta i jego bratanka, Albrechta Alcybiadesa, z jej córkami. Rokowania prowadzone w tej sprawie z bratem kandydatek, Zygmuntem Augustem, nie dały pozytywnych rezultatów, gdyż zapytany o opinię papież wypowiedział się negatywnie²⁸. Stwierdził on, iż osoby, pragnące zawrzeć związek małżeński, są zbyt blisko spokrewnione i różni ich

25 S. Dolezel, op. cit., ss. 56—53, 61—69.

26 J. Małek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525—1548*, Warszawa 1976, ss. 245—246.

27 Ibidem, ss. 144—149.

28 *Elementa and fontium editiones*, t. 41, Romae 1978, nr 26, Piotrków, 6 XI 1543, B. Pohybel do ks. Albrechta. Zob. też A. Sucheni-Grabowska, *Korespondencja królewska i jej znaczenie dla badań nad dziejami Polski u schyłku czasów jagiellońskich*, *Studia Źródłoznawcze*, 1978, t. 23, ss. 173, 181.

konfesja. Młody król zaniepokojny był poufnymi kontaktami królowej matki z księciem Albrechtem, czemu dał wyraz jesienią 1548 roku²⁹. Wewnętrzne rozterki skłoniły Zygmunta Augusta do takiego oto zwierzchnia jego dworzanninowi, Gabrielowi Tarle: „Ich wolthe wens Gots wille were, der herzogk in Preussen etc. wer ir konnyngk, er wurd inen wol anderst, den ich, uff dy schantzen sehen und sie eynig machen”³⁰. Rzeczywiście pozycja księcia Albrechta w kołach politycznych Korony była bardzo wysoka. Jeszcze na sejmie w czerwcu 1550 roku posłowie szlacheccy domagali się od króla, aby na przyszyły sejm zaprosił księcia pruskiego, gdyż jest on członkiem Korony³¹. Król odpowiedział na to żądanie odmownie, twierdząc, że nie byłoby to zgodne z przywilejami³². Śmierć królowej Barbary była ciosem osobistym dla króla, ale rozwiązała mu ręce w wielu kwestiach większej i mniejszej polityki. Wyłoniły się możliwości ponownego zbliżenia z księciem Albrechtem, które już w roku 1559 pozwoliły Zygmunтови Augustowi stwierdzić, iż ksiądz Albrecht traktowany jest „nicht wie ein auslendischer Fürst, etc., sonder wie eyn guter Pole und eynheimischer duses landes”³³.

Tymczasem lata 1548—1552 nie były łatwe dla Prus Książęcych. Po zwycięstwie cesarza nad książętami protestanckimi pod Mühlbergiem w roku 1547 nad Księstwem Pruskim zawisła realna groźba ataku. Nikt w Rzeszy, nawet krewni księcia Albrechta, nie chciał kompromitować się kontaktami z nim. Wówczas to jego bratanek, Albrecht Alcybiades, ostrzegł stany Rzeszy, że z ewentualnego ataku na Prusy Książęce w imię interesów Zakonu skorzysta tylko Polska, anektując ten kraj³⁴. Habsburgowie wycofali się jednak z planów militarnych wobec Prus Książęcych i wiosną 1549 roku wygotowali tzw. Brüsseler conditions, które przewidywały m.in., iż po śmierci Zygmunta Augusta Prusy Książęce wrócą do Rzeszy i jako lenno cesarza będą należeć do margrabiów brandenburskich. Propozycje te, przyjęte przez księcia Albrechta, zostały odrzucone przez Polskę³⁵. Szczególny niepokój księcia pruskiego wzbudziły pogłoski o porozumieniu między ostatnim Jagiellonem a Habsburgami w roku 1550, które miało przewidywać rekatoliczację Prus Książęcych i oddanie ich Zakonowi. Ta wiadomość okazała się nieprawdziwa i w listopadzie 1550 roku Zygmunt August nadał Prusy Książęce w lenno księciu Albrechtowi i Albrechtowi Alcybiadesowi³⁶.

Nowy etap w interesujących nas, trójstronnych stosunkach, obejmujących kolejnych 11 lat (1552—1563), rozpoczyna się wizytą króla Zygmunta Augusta w Królewcu we wrześniu 1552 roku³⁷. Od tego momentu datuje się ścisła współpraca polsko-pruska w kwestii inflanckiej. Powstał tam precyzyjny plan inkorporacji ziem Zakonu Inflanckiego do Polski z uwzględnie-

²⁹ *Elementa*, t. 38, Romae 1976, nr 1139, Piotrków 9 I 1549, Samuel Maciejowski do ks. Albrechta.

³⁰ *Ibidem*, t. 44, Romae 1978, nr 27, Piotrków 18 XI 1548, B. Pohybel do ks. Albrechta.

³¹ *Ibidem*, t. 39, Romae 1976, nr 1235, Piotrków 24 VI 1550, S. Bojanowski do ks. Albrechta, aneks s. 44.

³² *Ibidem*, t. 33, Romae 1976, nr 1245, Piotrków 26 VII 1550, S. Bojanowski do ks. Albrechta, aneks III § 72.

³³ *Ibidem*, t. 43, Romae 1978, nr 134, Kraków 30 IV 1553, G. Tario do ks. Albrechta.

³⁴ A. Grassmann, *op. cit.*, s. 122.

³⁵ *Ibidem*, s. 131.

³⁶ *Ibidem*, s. 136.

³⁷ L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, Lwów 1936, s. 291; J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515—1565)*, Warszawa 1976, ss. 133 n.

niem interesów Hohenzollernów, a mianowicie z wykrojeniem lenna dla margrabiego Wilhelma.

W tym samym jednak czasie Zygmunt August za pośrednictwem Achaego Cemy prosił księcia Albrechta o radę, w jaki sposób mógłby inkorporować Księstwo do Korony na wypadek jego bezpotomnej śmierci³⁸. Książę miał wówczas 62 lata i nie posiadał męskiego dziedzica. W odpowiedzi książę wyraził nadzieję, iż być może nowo poślubiona żona urodzi mu syna³⁹. Tak też się stało, 29 kwietnia 1553 roku przyszedł na świat Albrecht Fryderyk. W ten sposób inkorporacyjne plany Zygmunta Augusta wobec Księstwa uległy zawieszeniu. W roku 1552 książę Albrecht był równie aktywny w polityce habsburskiej. Prosił on za pośrednictwem margrabiego Jana z Kostrzyna, aby cesarz pozwolił mu spędzić ostatnie lata życia w spokoju i łasce cesarskiej⁴⁰. Kiedy zaś wysunięto dwa warianty porozumienia z Habsburgami: 1) Afterlehn, 2) tajną klauzulę o niestosowaniu banicji przez cesarza za życia Albrechta, książę pruski skłonił się ku tej drugiej.

Lata pięćdziesiąte XVI wieku przyniosły wspólne działania polityczne i militarne Polski i Prus Książęcych w Inflantach. Książę Albrecht był inicjatorem powołania polskiej floty wojennej⁴¹ i przez cały okres wojny służył królowi radą, pieniędzmi i wojskiem⁴².

Równocześnie książę pruski stawał się przywódcą protestantów polskich. Na sejmie 1558 roku wojewoda radziejowski, Rafał Leszczyński, nazwał księcia pruskiego „naszym najjaśniejszym panem”. Wywołało to konsternację, gdyż obrażało króla Zygmunta Augusta. Co prawda obóz protestancki tłumaczył Leszczyńskiego „przesłowieniem się”, to jednak nadal żądał, aby zaproszono księcia Albrechta do wzięcia udziału w soborze narodowym⁴³. Tymczasem książę Albrecht troszczył się o zachowanie pokoju wewnętrznego w Polsce. Przerazała go wizja sejmików z udziałem całej społeczności szlacheckiej i radził „ugasić zarzewie pożaru”⁴⁴.

Wreszcie w końcu lat pięćdziesiątych XVI wieku stają z całą wyrazistością dwie kwestie:

- 1) sprawa Mitbelehnhung, a więc uzyskania praw lennych do Księstwa Pruskiego przez elektorów brandenburskich;
- 2) sprawa ewentualnego objęcia tronu polskiego na wypadek bezkrólewia przez Hohenzollernów bądź to z linii Albrechta (Albrecht Fryderyk), bądź też z linii elektorskiej (wnuk Zygmunta I — arcybiskup Magdeburga margrabia Zygmunt).

Sprawa Mitbelehnhung nie znajdowała uznania strony polskiej, w końcu jednak zakończyła się sukcesem elektorów w roku 1563. Zygmunt August dopuścił ich do lenna, kierując się doraźnymi korzyściami. Pomoc Hohenzollernów była mu potrzebna w Inflantach, a zwłaszcza w Rzeszy, gdzie mieli

38 Dawne archiwum królewieckie (dziś Berlin Zachodni), HBA C-3, 536, 19 X 1552, A. Cema do Zygmunta Augusta (kopia).

39 R. Fischer, *Achatius von Zehmen, Woywode von Marienburg*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 36, 1897, s. 137.

40 A. Grassmann, op. cit., s. 140.

41 S. Bodniak, Z. Skorupska, Jan Kosćka, Gdańsk 1978, ss. 60 n.

42 K. Rasmussen, *Die Nölandische Krise 1554—1561*, København 1973, indeks.

43 *Dzienniki sejmów walnych koronnych za panowania Zygmunta Augusta*, wydał T. Lubomirski, Kraków 1869, ss. 22—25.

44 A. Dembińska, *Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559/64*, Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. 14, z. 2, 1935, s. 40.

oni stanowić przeciwwagę Habsburgów. W każdym razie rok 1563 uznać należy za kolejną cezurę w stosunkach Księstwa z Polską i Rzeszą.

Sprawa powołania kandydata z domu Hohenzollernów na tron polski ma swoją genezę w czasach Zygmunta Starego, jednak za Zygmunta Augusta liczono się z nią także coraz częściej. Już w roku 1554 Stanisław Bojanowski pisał do księcia Albrechta, aby zaledwie rocznego syna, Albrechta Fryderyka, uczył języka polskiego, gdyż król Zygmunt August będzie bezdzietny, stąd też przed młodym Albrechtem Fryderykiem rysują się szerokie perspektywy⁴⁵. Książę Albrecht usłuchał tych rad i przyjmował na dwór królewiecki synów z możnych rodzin polskich i litewskich, np. przyjął dwóch synów wojewody trockiego, Grzegorza Chodkiewicza, Andrzeja i Aleksandra w wieku 10 i 11 lat, aby Albrecht Fryderyk rósł wśród Polaków⁴⁶. Tronem polskim nie mniej byli zainteresowani Hohenzollernowie z Berlina. Książę Albrecht zajmował dość wstrzemięźliwe stanowisko wobec staran elektorów brandenburskich. Później zmienił stanowisko i tłumaczył to swojemu kanclerzowi, Janowi Kreytzenowi, iż nie chciałby wywołać wrażenia, że zazdrości kuzy nom brandenburskim wywyższenia (tj. osiągnięcia tronu polskiego), tym bardziej że sam pragnąłby zostać królem. Udzielał też dokładnych rad Brandenburczykom, jak winni postępować, aby osiągnąć swój cel. Radził stosować szeroki gest i gęsto sypać podarkami, aby zyskać przychyłność senatorów i szlachty polskiej. Natomiast poseł, udający się do Polski w celu pozyskania stronników, powinien posiadać specjalne przymioty „wohl austrincken können und dabei sehr klug sein, welches seltsam bei den Leute”⁴⁷.

Starania elektorów brandenburskich w latach 1558—1560 o zapewnienie pierwszeństwa do tronu polskiego nie dały rezultatów, ale zainteresowanie Hohenzollernami z Królewca i Berlina w Polsce wzrosło.

Ostatni etap w stosunkach między Prusami Książęcymi, Polską i Rzeszą (1563—1568) charakteryzował się zanikiem zainteresowania sprawą pruską u Habsburgów. W aspekcie „pruskim” można mówić wówczas o stosunkach dwustronnych polsko-pruskich. Z jednej strony Hohenzollernowie pruscy przygotowywali się do zajęcia tronu polskiego, na wypadek pomyślnej dla nich elekcji, z drugiej jednak strony Polska kontynuowała swój program integracyjny. W roku 1566 pojawiła się szansa ściślejszego związania Księstwa z Polską i osadzenia w Królewcu polskiego namiestnika. Poprzestano na ściślejszym związaniu Księstwa z Polską w sferze polityki zagranicznej i sądownictwa.

Interesujące może być wreszcie spojrzenie na stosunki Prus Książęcych z Polską w świetle częstotliwości kontaktów korespondencyjnych. W świetle 15 tomów edycji Karoliny Lanckorońskiej *Elementa ad fontium editiones* oraz wcześniejszych badań Ludwika Kolankowskiego⁴⁸ i Józefa Jasnowskiego⁴⁹, można stwierdzić, że:

1. Książę Albrecht korespondował w latach 1525—1568 co najmniej z 450 Polakami (w tej liczbie około 340 to królowie, senatorowie, około 100 to mieszczanie i miasta, pozostali to płatni agenci).

⁴⁵ *Elementa*, t. 41, Romae 1976, nr 1468, Poznań 4 XI 1554, S. Bojanowski do ks. Albrechta

⁴⁶ *Ibidem*, t. 43, Romae 1978, nr 221, Wilno 3 VIII 1560, G. Tario do ks. Albrechta.

⁴⁷ P. Karge, *Kurbrandenburg und Polen*, s. 146.

⁴⁸ L. Kolankowski, *Z archiwum królewieckiego. Polscy korespondenci księcia Albrechta*, Archeion, t. 6—7, 1930, ss. 102—108.

⁴⁹ J. Jasnowski, *Korespondencja księcia Albrechta i Albrechta Fryderyka z Polakami w latach 1548—1572*, Miesięcznik Heraldyczny, t. 15, 1936, ss. 80—91, 118—120.

2. Listów królewskich było w tym okresie 1237, listów panów polskich 2220, listów mieszczan 197. Interesujące byłoby porównanie tych liczb z liczbą listów z Rzeszy, przechowywanych w dziale Herzogliches Briefarchiv, A — Reich.

3. Liczba korespondentów z około 50 w latach 1525—1550, rośnie w latach pięćdziesiątych do 70 i w latach sześćdziesiątych do 100 korespondentów.

4. Jedyne dla okresu panowania Zygmunta Augusta możemy porównać liczbę listów panów polskich do księcia Albrechta i liczbę odpowiedzi książęcych. Tych pierwszych było 1150, drugich — 1270. Dane te tylko w przybliżeniu oddają sytuację, gdyż pewna część korespondencji z pewnością nie dotrwała do naszych czasów.

5. Intensywność kontaktów listowych za 23 lata panowania Zygmunta Starego odpowiada intensywności tych kontaktów za 24 lata panowania Zygmunta Augusta. Za pierwszego władcy panowie polscy wysłali do Albrechta 1073 listy, za drugiego 1150 listów.

6. Spośród korespondentów na czoło wybijają się kanclerze (Krzysztof Szydłowiecki, który wysłał do księcia 130 listów, Samuel Maciejowski — 112 listów, Jan Chojeński — 67 listów) oraz wybitni senatorowie, jak Jan Tarnowski — 113 listów, Andrzej Górka — 103 listy itd.

7. Wśród korespondentów księcia Albrechta znajdują się także wybitni polscy pisarze i poeci, jak Jan Kochanowski, Mikołaj Rej czy Andrzej Frycz Modrzewski. Są też księża protestancy i reformatorzy (np. Jan Łaski). Udział Prus Książęcych w rozwoju polskiej kultury narodowej w XVI stuleciu wymaga osobnego potraktowania.

Rezultaty polityki księcia Albrechta wobec Rzeszy i Polski można by ująć następująco:

1. Książę zachował lenno w rękach swojej dynastii i dodatkowo zabezpieczył jego los przez dopuszczenie doń elektorów brandenburskich w roku 1563.

2. Będąc współautorem sekularyzacji Inflant Albrecht odsunął roszczenia Zakonu do Prus.

3. Chociaż księciu Albrechtowi nie udało się wywalczyć zniesienia banicji, to jednak w roku 1560 uznał księcia pruskiego Ferdynand I, wprawdzie jako osobę prywatną, a nie jako cesarz. Jednak już Albrecht Fryderyk uzyskując prawa do lenna frankońskiego został jakby milcząco zwolniony od ciężającej na ojcu banicji cesarskiej.

4. Albrecht Fryderyk miał realne szanse zdobycia tronu polskiego po śmierci Zygmunta Augusta. Przeszkodziła mu w tym jego choroba umysłowa.

W konkluzji chciałbym postawić tezę, iż Prusy Książęce, a zwłaszcza ich władca, książę Albrecht, odgrywały szczególną rolę polityczną w dziejach szesnastowiecznej Polski, a znacznie skromniejszą w dziejach szesnastowiecznej Rzeszy. Nowe materiały źródłowe pozwolą na dalsze korekty i wnioski.

DAS HERZOGICHE PREUSSEN, POLEN UND DAS REICH ZUR ZEIT DES
FÜRSTEN ALBRECHT (1525—1568)
Zusammenfassung

Der Artikel setzt sich aus zwei Teilen zusammen. Im ersten stellt der Verfasser die grundsätzlichen politischen Voraussetzungen des Herzoglichen Preussens, Polens und des Reiches dar, von denen sich diese Staaten in ihren gegenseitigen Beziehungen leiten liessen. Sie betrafen vor allen Dingen die Beziehungen: Herzogliches Preussen — Polen und Herzogliches Preussen — Deutsches Reich. Die Resultate der durchgeführten Analyse lassen sich auf folgende Thesen zurückführen:

- 1) Das Reich und der Kaiser waren nicht imstande, eine allzu aktive Politik gegenüber dem Herzoglichen Preussen zu betreiben und im Prinzip liessen sie das Herzogliche Preussen, trotz formeller Proteste, in der Sphäre polnischer politischer Einflüsse.
- 2) Polen liess sich gegenüber dem Herzoglichen Preussen von einer breiteren „föderativen“ Konzeption leiten, ihr Endresultat konnte die Inkorporation des Herzogtums im Jahre 1618 sein.
- 3) Das Herzogliche Preussen erstrebte: a) das Beibehalten des Lehens in der Hand des Fürstenhauses der Hohenzollern, mit der fernen Perspektive der Unabhängigkeit, b) eine Annäherung an das Reich und den Kaiser, um sich aus der politischen Isolation in Europa zu befreien, c) das Erlangen tatsächlicher, politischer Einflüsse in Polen, ja selbst der polnische Königstron wurde angestrebt.

Diese politischen Programme kamen mit unterschiedlicher Stärke in den jeweiligen Zeitspannen der Herrschaft des Fürsten Albrecht an den Tag. Der Zweite Teil des Artikels ist der Darstellung konkreter, politischer Handlungen gewidmet. In den Jahren 1525—1532, nach dem Bruch mit dem Kaiser, versuchte der preussische Fürst, Einflüsse auf die Regierung in Polen zu gewinnen. In den Jahren 1532—1548 bemühte sich Fürst Albrecht nur noch indirekt durch seine Anhänger, die Politik in Polen zu kontrollieren, gleichzeitig erstrebte er eine Verständigung mit den Habsburgern an. In den Jahren 1548—1552, angesichts einer Intervention von Seiten des Reiches, brachte das Herzogtum den Vorschlag ein, nach dem Tode von Zygmunt August, das Herzogliche Preussen dem Reich anzugliedern. In den Jahren 1552—1563 wurde Fürst Albrecht fast zu einem anerkannten Führer der polnischen Protestanten und das Herzogliche Preussen zusammen mit Polen unternahmen eine gemeinsame Politik in Livland. Gleichzeitig erreichte Fürst Albrecht bei den Habsburgern die Zusicherung, dass seine Verbannung nicht lebenslänglich dauern wird. In den Jahren 1563—1568 wurden weitere Proben unternommen, das Herzogtum Preussen enger mit Polen zu verbinden, dagegen flaut im Reich das Interesse für die preussische Sache ab.

In der Schlussfolgerung stellt der Verfasser die Behauptung auf, dass das Herzogtum Preussen eine besondere, politische Rolle in der Geschichte Polens im XVI. Jahrhundert spielte, dagegen eine bedeutend bescheidenere in der Geschichte des Deutschen Reiches im XVI. Jahrhundert.